

5. *Майор Н. С.* Дітям про їхні права : метод. посіб. [для учнів загальноосв. навч. закл.] / Н. С. Майор, О. Ю. Чаварга. – Ужгород, 2005. – 82 с.
6. Права людини від Української Гельсінської спілки з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.helsinki.org.ua/index.php?id=1150957520>. – Назва з екрану.
7. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи Я (85) 7 від 14 травня 1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pld.org.ua/index>. – Назва з екрану
8. *Денисов В. Н.* Програма курсу “Права людини” для учнів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів / В. Н. Денисов, П. М. Рабінович, В. С. Семенов, І. Б. Усенко, Л. Г. Заблоцька // Інформац. зб. Міністерства освіти України. – 1995. – № 19. – С. 2-25.
9. *Скворець В. О.* Право в нашому житті / В. О. Скворець // Позакласний час. – 2004. – № 17-18. – С. 49-50.
10. *Кацубо С. П.* Основы прав человека : учебн. [для студ.] / С. П. Кацубо, И. В. Кучвальская, С. Б. Лугвин. – Минск : Университетское, 2002. – 264 с.

Гуз А. М. Особенности введения преподавания учебной дисциплины “Права человека” в общеобразовательных учебных заведениях Украины.

В статье рассмотрены особенности преподавания учебной дисциплины “Права человека” в общеобразовательных учебных заведениях Украины.

Ключевые слова: преподавание, дисциплина, права человека, правовая система, личность.

Guz A. M. Features of introduction of teaching of educational discipline of “human Right” in general educational establishments of Ukraine.

In the article the features of teaching of educational discipline of “human Right” are considered in general educational establishments of Ukraine.

Keywords: teaching, discipline, human rights, legal system, personality.

*Гуріна О. О.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

БОЛОНСЬКИЙ ПРОЦЕС ЯК ЮРИДИЧНА ГАРАНТІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ВИЩУ ОСВІТУ (ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ПРАКТИКА УКРАЇНИ)

Сьогодні проходить стрімкий процес інтеграції європейських норм та стандартів в усі сфери життя українського народу. Він не оминув і галузь освіти та має назву “Болонський процес”. Принципи та методи європейської освітньої діяльності, впроваджені в державну систему освіти, забезпечать громадян України практичною реалізацією права на освіту відповідно до європейських стандартів.

Ключові слова: Болонський процес, освіта, система, право, реалізація, досвід.

Під впливом зарубіжних перетворень в освітянській політиці ХХ-ХІ ст. Україна стала на шлях освітньої реформи в галузі вищої освіти. Країни Європейського Союзу вважають за необхідність створити “європейський простір вищої освіти”, який стане гарантом реалізації права на освіту кожного громадянина, сприятиме всебічному розвитку особистості та європейського суспільства.

Під впливом глобалізації економіки і інформаційних технологій керівництво країн Європейського Союзу зрозуміло, що знання стають основним економічним

ресурсом, і тому природно, лише інтегрувавши освіту, яка постачає кваліфікованих робітників для спільного ринка праці, можна забезпечити економічну конкурентноздатність Європи [1; 4].

Метою статті є по-перше, розглянути та проаналізувати здобутки дослідників з даного питання; по-друге, виокремити якісні показники доступу та надання високого рівня освіти громадянам іноземних держав відповідно до системи освіти на принципах Болонського процесу; по-третє, розглянути український освітній простір сьогодення через призму формального закріплення Болонського процесу в Україні та пріоритетні напрямки розвитку освіти відповідно до європейських стандартів.

Інститут вищої освіти є таким елементом суспільства, який відповідає за формування “людського капіталу”. Як відомо, зміст даного поняття включає такі якісні характеристики соціального фактору як рівень освіти, професійно-кваліфікаційні особливості, стан здоров’я людей. Категорія “капітал” не є випадковою. Інвестиції в людину, в її інтелектуальний, споживчий та трудовий потенціал вже давно розглядаються на Заході як такі, що можуть принести значний матеріальний та духовний прибуток окремій людині та суспільству в цілому [2; 3].

На рубежі ХХІ ст. можна окреслити головні тенденції оновлення вітчизняної освіти. Серед них виділяються такі: інституційна розбудова системи освіти (навчання); структурне оновлення системи освіти; прагнення змістовно оновити освіту наближенням до світових та європейських стандартів; використання інноваційних методів та технологій у навчальному процесі, підвищення якості навчання в індивідуальному та груповому вимірах; перехід не лише до нової моделі педагогічного процесу, але й принципова зміна соціальних цілей і завдань освіти, що було обумовлено євроінтеграційними цілями України; інтеграція та глобалізація освіти як на національному, так і на світовому рівнях [3].

Інтеграційний процес української держави, на нашу думку, насамперед, полягає в впровадженні європейських норм і стандартів в науку та освіту. Одним з європейських напрямів розвитку освітньої діяльності в Україні є Болонський процес.

Різні аспекти проблеми вищої освіти і Болонського процесу досліджують українські та російські дослідники, зокрема: В. Андрущенко, І. Бабін, Я. Болюбаш, В. Вікторов, В. Грубінко, Н. Діхтяр, І. Жмура, С. Ківалов, В. Кремень, К. Корсак, І. Ластовченко, Л. Пшенична, В. Мартиненко, Н. Гвазава, З. Слєпкань, Т. Філатова та зарубіжні дослідники проблематики освітньої діяльності В. Карпачова, Б. Пономаренко, І. Рибаківа та ін.

Дослідниками по-різному визначається сутність Болонського процесу для України. Одні концентруються на змісті самого процесу, інші – на завданнях, які покладає цей процес на Україну, на тому, що Болонський процес – це процес розпізнавання однієї освітньої системи іншою на Європейському просторі, який має не лише просвітне та пізнавальне значення, і не мусить стримувати глибинне реформування вищої освіти України. “Національна система освіти, що намагається ізольовати себе від зовнішнього світу, провокує свій застій та зумовлює вплив своєї ізольованості на стан суспільства...”, – стверджує М. Івашов [4].

Передісторія Болонського процесу сягає 1954 року, коли було підписано Європейську культурну конвенцію, в якій наголошується на необхідності заохочення

громадян усіх держав до вивчення мов, історії та культури інших країн і спільної для них культури. Методологічною та соціально-політичною основою для розвитку освіти на світовому рівні, вибору пріоритетів цього розвитку, початково стали, як відомо, резолюції та рекомендації ЮНЕСКО з питань освіти, зокрема “Рекомендації щодо освіти у дусі міжнародного взаєморозуміння, співпраці, миру та освіти в галузі прав людини та основних свобод особистості” (Париж, 1974 р.) [5] та ін.

Велика Хартія, проект якої був створений у січні 1988 року у Барселоні, була підписана всіма ректорами університетів, що зібралися у Болоні 18 вересня 1988 року. Хартія не була представлена політичною владою, а була розроблена у стінах Університетів. Вона спирається на фундаментальні цінності європейських університетських традицій, проте сприяє зміцненню зв'язків між вищими навчальними закладами в усьому світі, долучаючи до процесів, започаткованих у ній, неєвропейські університети. На сьогодні до Великої Хартії приєдналося 530 університетів, серед яких 30 українських [6].

Серед інших резолюцій та рекомендацій ЮНЕСКО з питань освіти необхідно зазначити: “Всесвітня програма дій в галузі освіти з прав людини та демократії” (Монреаль, 1993 р.), “Декларація Міністрів, прийнята на 44-й сесії Міжнародної конференції з питань освіти” (Женева, 1994 р.), “Інтегровані рамки дій в галузі освіти в дусі миру, прав людини та демократії” (Париж, 1995 р.), “Міжнародна стандартна класифікація освіти” (МСКО, ЮНЕСКО, 1997 р.).

У 1997 р. під егідою Ради Європи та ЮНЕСКО було розроблено і прийнято Лісабонську конвенцію про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні, яку підписали 43 країни (у тому числі й Україна) [5].

25 травня 1998 р. Великобританія, Італія, Німеччина та Франція підписали Сорбонську декларацію, завдання якої були спрямовані на створення відкритого європейського простору вищої освіти.

Що стосується України, то Лісабонська Конвенція відповідно до Закону України “Про ратифікацію Конвенції про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні” набула чинності у 1999 році [16], що стало важливим кроком на шляху до гармонізації її освітнього простору з європейським.

Узагалі ж вважається, що офіційно Болонський процес розпочався з підписання 19 червня 1999 р. міністрами освіти 29 країн саме Болонської декларації, яка має назву “Європейський простір у сфері вищої освіти” [5].

З'явилося декілька суттєвих причин, які обумовили даний процес, а саме:

- докорінні перетворення в економічних системах усіх розвинених країн, небували за масштабами зміни в економічній сфері;
- перенесення конкуренції в наукову сферу;
- внутрішня зацикленість системи освіти, коли внутрівузівські орієнтири підготовки фахівців стають безвідносними до вимог роботодавців та ринків праці та ін. [7].

Першочергового значення для створення європейського простору вищої освіти та поширення європейської системи вищої освіти у світі, таким чином набувають:

- затвердження загальносприйнятної та порівнянної системи вчених ступенів;
- запровадження системи вищої освіти на основі двох ключових навчальних

циклів: додипломного (щонайменше три роки) та післядипломного (по завершенні першого циклу присвоюється відповідний рівень кваліфікації, а кінцевим результатом другого навчального циклу має бути вчений ступінь магістра або кандидата наук);

– створення системи кредитів на зразок Європейської системи трансферу оцінок (ECTS) як відповідного засобу сприяння більшій мобільності студентів;

– сприяння мобільності студентів через усунення перешкод на шляху ефективного використання їх права на вільне пересування [8].

Під час проведення Конференції європейських вищих навчальних закладів і освітніх організацій 29-30 березня 2001 року у м. Саламанка учасниками було обговорено цілі, принципи та пріоритети. Європейські вищі навчальні заклади знову підтверджують свою підтримку принципів Болонської декларації:

– автономія з відповідальністю;

– освіта як відповідальність перед суспільством;

– вища освіта, ґрунтована на наукових дослідженнях;

– організація диверсифікації – майбутнє вищої освіти залежить від спроможності організувати цінне розмаїття;

– сприяння європейському співробітництву в забезпеченні якості – якість як фундаментальний принцип освіти [9];

– формування довіри;

– сумісність з європейським ринком праці;

– сумісність кваліфікації;

– привабливість для талановитих людей;

– розширення мобільності студентів та викладацького персоналу для виконання необхідної умови існування європейського простору вищої освіти.

В основі Болонського процесу як стратегії суспільного розвитку лежить переконання, з яким погоджуються більшість європейських країн і академічних організацій, що в епоху глобалізації необхідно прагнути до максимальної сумісності систем вищої освіти [5].

Декларуючи європейські цінності, вищі навчальні заклади імплементують в свою діяльність формальні риси європейської освіти, головним чином систему атестації (кредитно-модульну), залишаючи зміст, методи та цілі навчального процесу старими [2; 5].

Система вищої освіти європейських країн на відміну від української складається з трьох рівнів:

– бакалаврат, який триває 3,5-4 роки, після отримання диплому бакалавра вважається, що фахова освіта завершена і працівник може починати працювати за обраною спеціальністю, володіючи всіма необхідними знаннями та навичками;

– магістратура, яка триває 1,5-2 роки, після її завершення фахівець отримує додаткові спеціальні знання, право викладати низку дисциплін, безпосередньо пов'язаних з спеціальністю, навички наукової діяльності.

– докторантура, яка триває 2-3 роки, і після її завершення та захисту докторської дисертації докторант отримує звання доктора та може викладати в ВНЗ чи використовувати свої наукові знання в повсякденній діяльності.

Освітнього рівня “спеціаліст” в європейській, як і в світовій системі освіти,

немає, на відміну від української. Як результат – при влаштуванні на роботу в країнах ЄС диплом спеціаліста є рівноцінним диплому бакалавра в очах працедавців, що створює певні проблеми та розчарування у власників таких дипломів [10].

Реформування вищої освіти України в умовах її інтеграції у європейський освітній простір та адаптації до вимог Болонського процесу вимагає концептуального перегляду традиційного трактування організації самостійної роботи студента у вищому навчальному закладі для підвищення її ефективності в умовах кредитно-модульної системи навчання [11].

Досвід розвинутих країн світу свідчить, що домінуюча роль у створенні інноваційних структур належить університетам, до складу яких можуть входити на правах структурних підрозділів школи, коледжі, інститути, науково-методичні центри тощо і для яких створені всі умови щодо забезпечення диференційованого (в залежності від змісту майбутньої професійної діяльності, кваліфікації. Індивідуальних можливостей студента тощо) та інтегрованого (координація різних типів навчальних закладів, установ та організацій) підходів до формування освіти [12; 52].

Європейською нормою і показником освіченості людини є її вільне володіння декількома світовими мовами – англійською, французькою, німецькою, іспанською тощо. В колишньому СРСР вивчення іноземних мов не заохочувалось [13; 13].

У Німеччині вищі навчальні заклади володіють значною автономією щодо планування та організації навчального процесу: вони визначають умови прийому, тривалість навчання, перелік навчальних предметів, кількість годин, послідовність їхнього вивчення. Вищі навчальні заклади Німеччини самостійно визначають кількість кредитів, черговість теоретичного і практичного компонентів, форми контролю [14].

В Україні вищі навчальні заклади мають право визначати зміст освіти з урахуванням державних стандартів та освітньо-професійних програм, установлених для вищих навчальних закладів відповідних рівнів акредитації; визначати форми та засоби проведення навчально-виховного процесу відповідно до ліцензованої освітньої діяльності; розробляти та запроваджувати власні програми наукової діяльності.

Отже, вищі навчальні заклади України є достатньо автономними та самостійними в своїй діяльності, що забезпечує надання якісної освіти та є передумовою інтеграції української освітньої діяльності в європейський простір.

Студент стає активнішим. Тепер він виступає не об'єктом, а суб'єктом діяльності. А це, у свою чергу, сприяє підвищенню рівня розвитку самостійної роботи студентів у процесі пізнання нового, робить цей процес самокерованим, що дозволяє студентові займатися самонавчанням і в подальшому житті. З огляду на це, запропонована тема є актуальною [11].

Самостійна робота, так звані фази самостійного навчання, відіграє важливу роль у цілісній німецькій системі професійної підготовки магістрантів; насамперед, якщо врахувати той факт, що вони не кожного тижня відвідують аудиторні заняття, але мають регулярно здавати модулі. Самостійна робота є важливим етапом попереднього вивчення предметів, підготовки запитань до окремих тем і їх аналізу під час присутності на заняттях [14].

Щодо української системи освіти на принципах та методах пострадянського періоду самостійна робота студента була лише доповнюючим детермінантом

освітнього процесу, що на практиці виказувало позитивні надбання та високий ступінь отриманих знань під час аудиторних теоретичних та практичних занять. На нашу думку, лише незначна кількість українських студентів достатньо приділяє зусиль та часу для самонавчання.

ВНЗ Німеччини співпрацюють із багатьма установами, що беруть магістрантів на практику і частково підтримують матеріально тих, кого в майбутньому планують запросити на роботу. Заслугує на увагу той факт, що для проведення практики на належному науковому, практичному і методичному рівнях, розроблені вимоги до інституцій, які приймають магістрантів на практику. Активна міжнародна співпраця дозволяє магістрантам проходити практику в межах програм обміну та участі в міжнародних проектах.

Викладачі і студенти України, порівняно з німецьким досвідом, ще недостатньо використовують засоби і технології, пов'язані із сучасними джерелами інформації, які є важливим чинником організації Болонського процесу: On-line ресурси, публікації в Інтернеті, електронні бібліотеки, Інтернет-форуми, TV конференції, Веб-сторінки інших вищих навчальних закладів, інформаційні агентства, бази даних у режимі On-line або на компакт-дисках [14].

Вплив університетів на людський капітал є унікальним. На думку Р. Флоріди, саме в університетах продукують таку категорію, як талант, що у його роботах досить часто порівнюється з людським капіталом. Регіони з великою кількістю університетів приваблюють таланти, до того ж випускникам цих установ досить часто не хочеться шукати роботу деінде, окрім своїх ВНЗ [15; 132].

Щодо позитивних зрушень в державному законодавстві, яке не лише надає права громадянам, а й втілює їх в життя, розглядаючи теоретичне законодавче підґрунтя, підготовлено проект Закону України “Про залучення роботодавців до підготовки та перепідготовки кадрів, освітніх і наукових процесів” та проект постанови Кабінету Міністрів України “Про порядок працевлаштування випускників вищих навчальних закладів” [16].

Щодо впровадження процесів Болонської угоди на території нашої держави та виконання першого та найважливішого фактору впливу – внутрішнього законодавства України – уряд країни формально закріпив процеси виконання основних положення Болонського процесу у законодавчій базі, наприклад Наказ МОН від 15 червня 2004 року № 48 “Про проведення науково-практичного семінару з питань впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу”; Наказ МОН від 23 січня 2004 року № 49 “Про затвердження Програми дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України на 2004-2005 роки”; Наказ МОН № 774 від 30 грудня 2005 р. “Про впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу”; Наказ МОН № 812 від 20 жовтня 2004 р. “Про особливості впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу” та ін.

Україна дещо відстає від інших країн і, зокрема, Росії, в справі входження до Болонського процесу. Проте в цьому є і певні позитивні сторони, оскільки створилась можливість проаналізувати реальний досвід інших країн, зокрема і Росії, і тим самим подолати труднощі і помилки, притаманні будь-яким перетворенням [1; 5].

На зустрічі у Фонді “Україна 3000” в присутності пані Катерини Ющенко відомий педагог Шалва Амонашвілі висловив таку думку: візьмемо, наприклад, методичне забезпечення навчального процесу. Таких ґрунтовних методик, як у нас, немає в жодному європейському університеті. Навряд чи треба поспішати вслід за США чи деякими країнами Європи, відмовлятися від нашої колишньої практики [13; 13].

Законодавче закріплення європейських норм реалізації права на освіту у національному законодавстві України дає змогу державі формально відповідати вимогам міжнародної спільноти та дає можливість неупередженого визнання її конкурентоспроможною в сфері проведення освітянської діяльності не лише на території держави та поза її межами.

Але окреме формальне закріплення європейських норм освітньої діяльності не може в дійсності відповідати соціальним та національним потребам українського суспільства. Тому, на нашу думку, необхідно не лише стрімко проводити реорганізацію освітнього процесу, а й створювати практичну базу реалізації кожним права на освіту та саморозвитку протягом життя.

Використані джерела:

1. *Слепкань З. І.* Болонський процес – європейська інтеграція систем вищої освіти / З. Слепкань // *Дидактика математики: проблеми і дослідження*. – 2005. – Вип. 23. – С. 3-15.
2. *Ківалов С. В.* Стратегічні напрями реформування інституту освіти в Україні / С. Ківалов // *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. праць. – Одеса, 2009. – Вип. 36. – С. 3-9.
3. *Терентьев М.* Теоретико-методологічні підходи до моделі формування змісту професійної освіти за спеціалізацією “Державне управління” / М. Терентьев // *Актуальні проблеми державного управління* : зб. наук. праць Одеського регіонального інституту державного управління. – Одеса, 2009. – № 2. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Аpdu_o/2009_2/R_3/Terentev.pdf
4. *Івашов М.* Деякі назрілі організаційно-економічні проблеми зарубіжних систем освіти та шляхи їх розв’язання / М. Івашов // *Вісник УАДУ*. – 1996. – № 3. – С. 58-72.
5. *Пшенична Л. В.* Болонський процес у його генезисі та розвитку / Л. Пшенична // *Актуальні проблеми державного управління* : зб. наук. праць Харківського філіалу Української Академії державного управління при Президентові України. – Х., 2009. – Вип. 1 (35). – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Аpdu/2009_1/doc/1/13.pdf
6. Передумови виникнення Болонського процесу. – Режим доступу : <http://www.osvita.org.ua/bologna/prehist/>
7. *Колот А.* Реалізація основних принципів Булонської декларації при підготовці фахівців економічного профілю / А. Колот // *Вища школа*. – 2004. – № 2-3. – С. 20-33.
8. Спільна декларація міністрів освіти Європи “Європейський простір у сфері вищої освіти”. – Режим доступу : http://www.osvita.org.ua/bologna/stanov/pravo/1999doc_sp.html
9. Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу (документи і матеріали 2003 – 2004 рр.) / [Бабин І., Болюбаш Я., Грубінко В. та ін.] ; за ред. В. Кременя. – Т. – 2004. – 147 с.
10. Навчання за кордоном: наскільки це реально та доступно? – Режим доступу : <http://www.euroosvita.info/index.php?m=news&d=view&nid=3>
11. *Жмура І. М.* Системно-технологічний підхід до організації самостійної роботи студента в умовах адаптаційної вищої освіти України до вимог та принципів Болонського процесу / І. Жмура // *Вісник Київського міжнародного університету*. – Київ, 2009. – № 12. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vkmu/2009_12/Tshmura.mht

12. *Волинець К.* Наступність у змісті підготовки педагогів дошкільної та початкової освіти / К. Волинець // Вісник Інституту розвитку дитини Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова – Київ, 2010. – № 8. – С. 51-56.
13. *Андрущенко В.* Інноваційна стратегія розвитку освіти як підґрунтя “українського прориву” // В. Андрущенко // Вісник Інституту розвитку дитини. Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова – Київ, 2009. – № 5. – С. 6-14.
14. *Діхтяр Н. О.* Особливості професійної підготовки магістрів соціальної сфери в контексті Болонського процесу: вітчизняний і зарубіжний досвід / Н. Діхтяр // Вісник Київського міжнародного університету. – 2009. – № 13. – Режим доступу : http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vkmu/2009_13/Dihtjar.mht
15. *Брацлавська О. С.* Освіта як пріоритетний фактор розвитку людського капіталу нації / О. Брацлавська // Вісник Донецького університету економіки та права. – 2009. – № 2. – С. 128-134.
16. Національний звіт України про впровадження положень Болонського процесу від 14 грудня 2006 року. – Режим доступу : www.mon.gov.ua/education/higher/bolpr/zvit_ukr.doc

Гурина Е. Болонский процесс как юридическая гарантия реализации права на высшее образование (зарубежный опыт и практика Украины).

Сегодня проходит стремительный процесс интеграции европейских норм и стандартов во все области жизни украинского народа. Он не обошел и отрасль образования и имеет название “Болонский процесс”. Принципы и методы европейской образовательной деятельности, внедренные в государственную систему образования, обеспечат граждан Украины практической реализацией права на образование в соответствии с европейскими стандартами.

Ключевые слова: Болонский процесс, образование, система, право, реализация, опыт.

Gurina O. Bologna process as a legal guarantee of realization of right on higher education (foreign experience and practice of Ukraine).

Today the swift process of integration of the European norms and standards is passing through all spheres of life of the Ukrainian people. It also is passing through the branch of education and it's name is “Bologna process”. Principles and methods of European educational activity inculcated in the state education system will provide the citizens of Ukraine practical realization of right to education in accordance with the European standards.

Keywords: Bologna process, education, system, right, realization, experience.

*Дубчак Н. С.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

ОКРЕМІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК В УКРАЇНІ

У статті розкрито етапи становлення юридичних клінік на теренах України як невід’ємна частина загальноосвітніх процесів популяризації клінічної освіти, і визначено ті важливі соціальні та освітні завдання, які вирішують юридичні клініки і які потребують підтримки з боку ВНЗ та держави.

Ключові слова: вища освіта, юридична клініка, юридична клінічна освіта, правова допомога.

Постановка проблеми. Юрист, справжній юрист – це, з одного боку, митець (оскільки ще Цельс визначав право як мистецтво), а з другого – людина, яка має